

Απόψεις από τη νεότερη Προϊστορία της Βουλγαρίας

(Νεολιθική, Χαλκολιθική και εποχή του Χαλκού)

Vassil Nikolov

Υφηγητής ιστορικών επιστημών -
Διευθυντής του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου
της Βουλγαρικής Ακαδημίας Επιστημών

Μετάφραση: Σ. Αρβαντίδου

Στο σύντομο χρονικό διάστημα που διαθέτω, θα ήθελα να σας μεταφέρω τις γνώσεις μας για τις προϊστορικές κοινωνίες στο σημερινό έδαφος της Βουλγαρίας, τις οποίες η σύγχρονη επιστήμη τοποθετεί στη νεότερη Προϊστορία και σύμφωνα με την αρχαιολογική χρονολόγηση στη Νεολιθική, τη Χαλκολιθική και την εποχή του Χαλκού. Οι μέθοδοι των θετικών επιστημών για τη χρονολόγηση τοποθετούν αυτή την περίοδο μεταξύ του 6000 και 1000 π.Χ. Εντατικές αρχαιολογικές έρευνες σε προϊστορικές θέσεις στη Βουλγαρία και στις γειτονικές χώρες κατά τις τελευταίες δεκαετίες έδωσαν τη δυνατότητα να διαμορφωθούν αντιλήψεις με καλά οργανωμένη επιχειρηματολογία για την Προϊστορία στην περιοχή.

Η περίοδος με την οποία θα ασχοληθώ αρχικά είναι η εποχή των πρώτων γεωργών και κτηνοτρόφων στο έδαφος της Βουλγαρίας. Σχεδόν όλοι οι σύγχρονοι ειδικοί της Προϊστορίας της ΝΑ Ευρώπης δέχονται ότι η γεωργία και η κτηνοτροφία ως βάση της παραγωγικής οικονομίας σε αυτή την περιοχή έχουν τις ρίζες τους στην Εγγύς Ανατολή. Υποθέτουμε τη μετακίνηση μικρών ανθρώπινων ομάδων από την Ανατολή προς τα Βαλκάνια και η οποία πραγματοποιήθηκε μέσω θαλάσσιας οδού. Στη ΝΑ Ευρώπη εμφανίζονται οι πρώτοι μόνιμοι οικισμοί, όπως και το καινούργιο σε χαρακτήρα θρησκευτικό-μυθολογικό σύστημα. Για περισσότερο από δύο χιλιετίες, ο υλικός και ο πνευματικός πολιτισμός των πρώτων γεωργών και κτηνοτρόφων στο έδαφος της Βουλγαρίας αναπτύσσεται έντονα, αλλά χωρίς ιδιαίτερες αλλαγές. Στον υλικό πολιτισμό παρατηρούνται επαφές και ανάλογες αμοιβαίες επιρροές με τις γει-

τονικές περιοχές στη ΝΑ Ευρώπη. Ακόμη, από το τέλος της 5ης και κατά την 4η χιλιετία π.Χ., σταδιακά δυναμώνει η μονόπλευρη επιρροή από τις στέπες της νότιας Ρωσίας. Πιθανότατα, κλιματολογικές αλλαγές στην περιοχή βόρεια και βορειοδυτικά της Μαύρης Θάλασσας ανάγκασαν τους νομάδες κτηνοτρόφους της στέπας να μετακινηθούν προς το Νότο κατά κύματα. Οι ίδιοι αντίστοιχα μετατόπισαν σταδιακά το γεωργικό πληθυσμό από το ανατολικό μέρος των Βαλκανίων. Οι δημογραφικές και πολιτιστικές αλλαγές αντανακλώνται στην εμφάνιση νέων πολιτιστικών ομάδων, των οποίων ο υλικός πολιτισμός φέρει πλέον τέτοια νέα χαρακτηριστικά, και επιτρέπουν την τοποθέτησή του στην εποχή του Χαλκού. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνεται και το πρώτο μέταλλο -ο χαλκός- με αναμφίβολη επιρροή στην παραγωγή. Προς το τέλος της εποχής του Χαλκού, δηλαδή κατά τους τελευταίους αιώνες της 2ης χιλιετίας π.Χ., η ιεραρχική κοινωνική δομή γίνεται κυρίαρχη, οι αμοιβαίες σχέσεις με τις γειτονικές περιοχές γίνονται ιδιαίτερα έντονες.

Οι υλικές μαρτυρίες από τη νεότερη Προϊστορία μπορούν να γενικευτούν σε ομάδες. Στην πρώτη θέση βρίσκονται τα οικιστικά κατάλοιπα. Εντυπωσιακότεροι είναι οι οικισμοί σε μορφή τούμπας. Η δημιουργία τους με συνεχή συσσώρευση αποθέσεων αρχίζει ήδη από την αρχή της Νεολιθικής στη Θράκη, συνεχίζει κατά τη Χαλκολιθική, οπότε εμφανίζονται και στη ΒΑ Βουλγαρία, και σταματούν προς το τέλος της Ύστερης εποχής του Χαλκού (πάλι μόνο στη Θράκη). Οι οικισμοί σε μορφή τούμπας αποτελούνται από κατάλοιπα διαδοχικών -καμιά φορά μέχρι 40- οικισμών στην ίδια θέση. Το ύψος τους φτάνει τα 18 μ., και η διάμετρος τους μέχρι 300 μ. Η μελέτη τους έχει εξαιρετική σημασία για την εξακρίβωση της συνέχειας των σταδίων της ανάπτυξης του υλικού πολιτισμού των προϊστορικών γεωργών και κτηνοτρόφων. Τις τελευταίες δεκαετίες μελετήθηκαν εξ ολοκλήρου μερικές τέτοιες τούμπες, γεγονός που επιτρέπει τη συλλογή πολλών πληροφοριών. Άλλης μορφής είναι οι οικισμοί με πολλά στρώματα χωρίς σαφές όριο περιμετρικά, καθώς συνήθως οι αποθέσεις τους πάχους ως 4 μ. γεμίζουν ποτάμιες κοίτες. Τέτοιοι οικισμοί είναι χαρακτηριστικοί ιδιαίτερα για τη Νεολιθική εποχή. Κατά τις τρεις περιόδους που παρουσιάστηκαν, συναντώνται και οι αποκαλούμενοι “ανοχύρωτοι οικισμοί”, υπολείμματα σχετικά προσωρινής παραμονής στη συγκεκριμένη θέση. Οι ονομαζόμενοι “υψηλοί οικισμοί” έχουν εντοπισθεί κυρίως στη δυτική Βουλγαρία και τα κατάλοιπά τους μαρτυρούν την επιδίωξη εγκατάστασης σε φυσικά οχυρωμένες θέσεις και ημιορεινές περιοχές, ιδιαίτερα κατά τους τελευταίους αιώνες της Χαλκολιθικής, όταν οι δημογραφικές μετακινήσεις προκαλούν εσωτερικές συμπλοκές στην περιοχή. Κατ’ εξαίρεση έχουν κατοικηθεί και μερικά σπήλαια που έχουν πιο φωτεινή την αίθουσα της εισόδου. Συνεχείς συζητήσεις προκαλούν οι αποκαλούμενοι “παράλιοι οικι-

σμοί”, οι οποίοι παλαιότερα ορίζονταν ως λιμναίοι. Αυτοί έχουν εντοπισθεί προς το παρόν μόνο στη λίμνη της Βάρνας (κοντά στη Μαύρη Θάλασσα).

Η επόμενη ομάδα προϊστορικών μνημείων είναι τα ιερά έξω από τον οικισμό. Μέχρι τώρα για την περίοδο της Χαλκολιθικής έχουν εξακριβωθεί μόνο αυτά που είναι τοποθετημένα σε υψηλές θέσεις σε ημιορεινές και ορεινές περιοχές. Παρόμοιες θέσεις είχαν λατρευτική χρήση και κατά την εποχή του Χαλκού. Κατά την Πρώιμη εποχή του Χαλκού, τα ιερά με το σχήμα του κυκλικού ορύγματος ιδρύονταν πάνω σε εγκαταλειμμένους οικισμούς-τούμπες ή πάνω σε εντελώς χαμηλά φυσικά υψώματα. Ακολουθεί η ομάδα των ορυχείων. Αυτά είναι σχετικά σπάνια και μέχρι τώρα χρονολογείται κυρίως στη Χαλκολιθική, πιο σπάνια στην εποχή του Χαλκού.

Η τελευταία ομάδα που δίνει πληροφορίες για τη ζωή των προϊστορικών γεωργών και κτηνοτρόφων στο έδαφος της Βουλγαρίας είναι οι νεκροπόλεις. Οι αποκαλούμενες επίπεδες νεκροπόλεις, που δεν έχουν όρια εξάπλωσης, περιλαμβάνουν τις χαλκολιθικές νεκροπόλεις που εντοπίστηκαν προς το παρόν μόνο στη ΒΑ Βουλγαρία και τις νεκροπόλεις της Ύστερης εποχής του Χαλκού από τη ΒΔ κυρίως Βουλγαρία. Οι ταφικοί τύμβοι μικρών διαστάσεων ανήκουν στην εποχή του Χαλκού, συναντώνται στις ανατολικές περιοχές της χώρας και προέρχονται από τους νομάδες της στέπας.

Οι οικισμοί της Νεολιθικής περιόδου στο έδαφος της Βουλγαρίας συνήθως δεν είναι οχυρωμένοι. Κατ' εξαίρεση μερικοί από αυτούς είχαν οχυρωματικό σύστημα αποτελούμενο από τάφρο και ανάχωμα πίσω από αυτή. Εξαιτίας της εντατικής δημογραφικής κατάστασης κατά την Ύστερη Χαλκολιθική, το οχυρωματικό σύστημα γίνεται αναγκαιότητα. Όλοι οι οικιστικοί γήλοφοι στη ΒΑ Βουλγαρία είναι οχυρωμένοι με τάφρο και ανάχωμα, ενώ σε μερικές περιπτώσεις και με σειρά πασσάλων. Οχυρώσεις του ίδιου είδους εμφανίζονται και στη Θράκη. Με τάφρο, ανάχωμα και σειρά πασσάλων έχουν οχυρωθεί και οι πιο προσιτές πλευρές των ορεινών οικισμών στη δυτική Βουλγαρία. Τα πέτρινα τείχη εμφανίζονται γύρω από τους οικιστικούς γήλοφους κατά την Πρώιμη εποχή του Χαλκού στη Θράκη, ενώ κατά την Ύστερη εποχή του Χαλκού πιθανώς χτίζονται και οχυρωμένοι τόποι διαμονής σε υψηλές θέσεις.

Η κατασκευή των οικιών κατά την Ύστερη Προϊστορική περίοδο έχει μελετηθεί σχετικά καλά. Μεταξύ των οικιών πάντα υπήρχε μικρότερος ή μεγαλύτερος ελεύθερος χώρος. Καμιά φορά σχηματίζονταν δρόμοι, συχνά με επίστρωμα από πέτρες, όστρακα και οστά ζώων. Στις τρεις εξεταζόμενες περιόδους, η βασική τεχνική κατασκευής των τοίχων περιλαμβάνει ξύλινο σκελετό με πλέγμα επιχρισμένο και από τις δύο πλευρές με πηλό. Το πάτωμα κατασκευαζόταν από επιστρωμένο πηλό, μερικές φορές πάνω σε ξύλινη δοκοσειρά για καλύτε-

ρη μόνωση από την υγρασία. Η στέγη ήταν ξύλινη και καλυπτόταν με άχυρα ή καλάμια. Οι κατασκευές ήταν συνήθως τετράγωνες ή ορθογώνιες. Κατά την εποχή του Χαλκού υπήρχαν και δρομικές κατασκευές με αφιδωτό τον πίσω τοίχο. Η εσωτερική διάταξη της προϊστορικής οικίας περιλάμβανε έναν έως τρεις χώρους, που χρησιμοποιούνταν για τις οικιακές ανάγκες, αλλά καμιά φορά και για ανάγκες εργασίας ή λατρείας. Παράδειγμα καλά διατηρημένης οικίας με ολόκληρο τον εσωτερικό της εξοπλισμό είναι η αποκαλούμενη “οικία” στον οικισμό Slatina-Sofia, που χρονολογείται στην Αρχαιότερη Νεολιθική. Έχει έκταση 117 τ.μ., γεγονός που την καθιστά μια από τις μεγαλύτερες κατασκευές στη ΝΑ Ευρώπη κατά την 6η χιλιετία π.Χ. Οι τοίχοι της έχουν σωθεί σε ύψος 80 εκ. Η κατασκευή έχει δύο χώρους. Ο μεγάλος χώρος χρησιμοποιείται για κατοίκηση και αποθήκευση. Εκεί βρίσκεται ο κλίβανος, η εστία, ο πέτρινος χειρόμυλος, ιπνοί, κάθετος αργαλειός, υπερυψωμένο μέρος για την προπαρασκευή της τροφής, πολυάριθμα αποθηκευτικά αγγεία και μια κοιλότητα θυσιών. Ο μικρός χώρος χρησιμοποιείτο για την παραγωγή εργαλείων και ως χώρος του οικίσκου του πνεύματος-προστάτη. Μέχρι τώρα υπήρχε η άποψη ότι οι προϊστορικοί τεχνίτες κατασκεύαζαν αποκλειστικά μονώροφες κατασκευές. Ωστόσο, σε δύο χαλκολιθικούς οικισμούς στη ΒΑ Βουλγαρία διαπιστώθηκε από μία διώροφη κατασκευή. Το 1999 διώροφες κατασκευές εξακριβώθηκαν από μία στο στρώμα της Αρχαιότερης Νεολιθικής του οικισμού Karitan Dimitrieno και στο στρώμα της Νεότερης Νεολιθικής του οικισμού Karanovo στη Θράκη. Αυτές οι ανακαλύψεις επιτρέπουν μια άλλη θεώρηση των τεχνικών δυνατοτήτων των νεολιθικών γεωργών στα Βαλκάνια. Εκτός από την κατασκευαστική τεχνική που παρουσιάστηκε, κατά τη Χαλκολιθική συνηθιζόταν και η τεχνική του στοιβαγμένου πηλού, κατά την οποία οι τοίχοι των κτισμάτων κατασκευάζονταν με πηλό, ορισμένες φορές πάνω σε λίθινη κρηπίδα. Αυτή η τεχνική χρησιμοποιήθηκε κυρίως στη ΒΑ Βουλγαρία και αντιστοιχεί στις εκεί κλιματολογικές συνθήκες.

Όπως αναφέρθηκε, ήδη από την Αρχαιότερη Νεολιθική στη μεγάλη οικία του οικισμού Slatina-Sofia υπήρχαν λατρευτικοί χώροι. Στον πήλινο οικίσκο του πνεύματος-προστάτη της οικίας πιθανώς προσφερόταν τροφή, ενώ στην κοιλότητα των θυσιών, φτιαγμένη δίπλα στους πασσάλους στήριξης της στέγης, πιθανώς θυσία προϊόντων. Στη ΝΑ γωνία του μεγάλου χώρου βρισκόταν μικρή εσοχή με δύο ειδώλια από πηλό –καθισμένη γυναίκα (πιθανώς η Μητέρα θεά) και ταύρος (η υπόσταση του θεού Ουρανού). Στη θρησκευτική-μυθολογική σκέψη, σημαντική συμβολική θέση πιθανώς κατείχε και η εστία, συνδεδεμένη με τη Μητέρα θεά. Αυτό μαρτυρεί και η διακόσμηση της πρόσοψης του τοίχου του βάρθρου δύο εστιών της Αρχαιότερης Νεολιθικής από τους οικισμούς Slatina-Sofia και Azmaska Mogila στη Θράκη. Πάλι στο στρώμα της Αρχαιότερης

Νεολιθικής στη Slatina-Sofia αποκαλύφθηκε κτίσμα που είχε τη χρήση οικίας, αλλά στη μία από τις πίσω γωνίες βρέθηκε ένας σχετικά πλούσιος λατρευτικός εξοπλισμός, ο οποίος περιλαμβάνει πήλινο βάθρο με διακόσμηση από κρεμαστά ανάγλυφα τρίγωνα στην πρόσοψή του και πήλινος κίονας ύψους 80 εκ. Στην πρόσοψη του κίονα υπάρχουν ανάγλυφα τρίγωνα, μεταξύ των οποίων τονίζεται ένα ελικοειδές θρυμματισμένο πεδίο, καλυμμένο με άσπρη και στη συνέχεια με κόκκινη μπογιά. Η λατρεία του κίονα συνήθως συνδέεται με την ιδέα της διατήρησης της τάξης στο σύμπαν. Η γεωργική ιεροτελεστία στη Νεότερη Νεολιθική μαρτυρείται μέσω ενός λατρευτικού ορύγματος, βάθους τουλάχιστον 12 μ., που βρέθηκε στο νεολιθικό οικισμό Samonodene στην κεντρική βόρεια Βουλγαρία. Στις επιχώσεις του εντοπίστηκαν πολλές φάσεις συνεχούς χρήσης.

Διαμορφωμένα λατρευτικά κτίσματα εμφανίζονται κατά την Ύστερη Χαλκολιθική. Στις τούμπες Karanovo και Azmaska στη Θράκη εντοπίστηκαν από ένα μη οικιστικό κτίσμα με γραπτή διακόσμηση στους εσωτερικούς τοίχους. Στον οικισμό Dolnoslav κοντά στη Φιλιππούπολη βρέθηκε μικρό κτίσμα με βάθρο-βωμό και παράσταση ανθρώπινου προσώπου σε έναν από τους τοίχους. Η υπόθεση ότι όλα αυτά είναι ιερά ενισχύεται και από την πειστική ερμηνεία ως ιερό ενός πήλινου ομοιώματος κτίσματος από τη Θράκη. Στην ουσία, μέχρι τώρα η πιο σίγουρη απόδειξη για την εμφάνιση διαμορφωμένων ιερών είναι η θεωρούμενη ως λατρευτική σκηνή από τον οικισμό Onchagovo στη ΒΑ Βουλγαρία. Τα μικρογραφικά αντικείμενα πλάστηκαν από πηλό και διακοσμήθηκαν με κόκκινο χρώμα. Η σκηνή περιλαμβάνει τρεις βωμούς, τέσσερα ανθρωπόμορφα ειδώλια-ιέρειες, μικρές τράπεζες, μικρά καθίσματα και αγγεία και άλλα αντικείμενα, συνολικά 30 αντικείμενα. Υποθέτουμε ότι η σκηνή είναι ομοίωμα υπάρχοντος ιερού με τρεις βωμούς, καθένας από τους οποίους υπηρετούνταν από μία ιέρεια. Η τέταρτη είναι η προθιέρεια, η οποία καθοδηγούσε τις ιεροτελεστίες. Σύμφωνα με την προτεινόμενη ερμηνεία των απεικονίσεων πάνω στις δύο πλευρές των βωμών, η λατρευτική ιεροτελεστία σε αυτό το ιερό συνδεόταν με την επίκληση των προϊστορικών γεωργών προς τις φυσικές δυνάμεις για τη διαφύλαξη της παραγωγής σιτηρών κατά την περίοδο της εαρινής ισημερίας ως το θερισμό στις αρχές Ιουλίου. Πρόσφατα άρχισαν αρχαιολογικές έρευνες στα πιο υψηλά, συνήθως βραχώδη, μέρη της ορεινής Ροδόπης. Το άφθονο αρχαιολογικό υλικό μαρτυρεί την έντονη τελετουργική δραστηριότητα σε αυτές τις περιοχές κατά την περίοδο της Ύστερης Χαλκολιθικής.

Τα στοιχεία για την τελετουργική δραστηριότητα κατά την εποχή του Χαλκού έγιναν περισσότερα μόλις τα τελευταία χρόνια, αλλά ακόμη δεν είναι

αρκετά. Στην Πρώιμη εποχή του Χαλκού ανήκουν και μερικές βαθιές κυκλικές τάφροι, γεμάτες αποθετικό αρχαιολογικό υλικό –κυρίως πήλινα αγγεία, αποτέλεσμα της συνεχούς τελετουργικής δραστηριότητας. Αυτές είναι σκαμμένες στους ακατοίκητους πλέον οικισμούς-τούμπες ή πάνω σε χαμηλούς φυσικούς λόφους. Στον οχυρωμένο χώρο μπορεί να εισέλθει κανείς από μια στενή διάβαση. Στο εσωτερικό πιθανώς υπήρχε λατρευτικό κτίσμα, ενώ σε μερικές περιπτώσεις έχει εξακριβωθεί λατρευτικό όρυγμα, επίσης γεμάτο με αντικείμενα από τις τελετουργίες που είχαν πραγματοποιηθεί. Εξαιτίας της αναγκαιότητας διατήρησης της τάφρου σε καλή κατάσταση και της διαφύλαξης των τοιχωμάτων της από πτώση, τα τοιχώματα μίας των κατασκευών που μελετήθηκαν ήταν επενδυμένα με λίθους.

Κατά την Ύστερη εποχή του Χαλκού, εκ νέου εμφανίζεται η τελετουργική δραστηριότητα σε μικρές βραχώδεις κορυφές στα βουνά που περιβάλλουν τη Θράκη. Σε ένα τέτοιο ιερό κοντά στο Dositeevo (Ντοσιτέεβο) στο βουνό Σακάβ βρέθηκε μεγάλος πήλινος βωμός σε σχήμα διπλού πέλεκυ. Στην Ύστερη εποχή του Χαλκού αποδίδονται βαθιά τελετουργικά ορύγματα, στα οποία κατά τη διάρκεια των λατρευτικών τελετουργιών τοποθετούνταν ολόκληρα πήλινα αγγεία –για παράδειγμα στην Esenitsa (Εσενίτσα) στη ΒΑ Βουλγαρία και στη Φιλιππούπολη στη Θράκη. Τέλος πρέπει να αναφερθούν οι τοιχογραφίες από τη σπηλιά Magura στη ΒΔ Βουλγαρία. Περιέχουν φαλλικές σκηνές, οι οποίες παριστάνουν την πράξη του γάμου της Μητέρας θεάς και του αρχηγού-ιερέα της φυλής, όπου μέσω της πράξης ο φορέας της ανώτερης εξουσίας της θρακικής φυλής ελάμβανε την επικύρωση για την ιεραρχική του θέση.

Ο υλικός και πνευματικός πολιτισμός των προϊστορικών γεωργών και κτηνοτρόφων περιλαμβάνει ακόμη μερικές ουσιαστικές θέσεις, οι οποίες θα εξεταστούν εν συντομία.

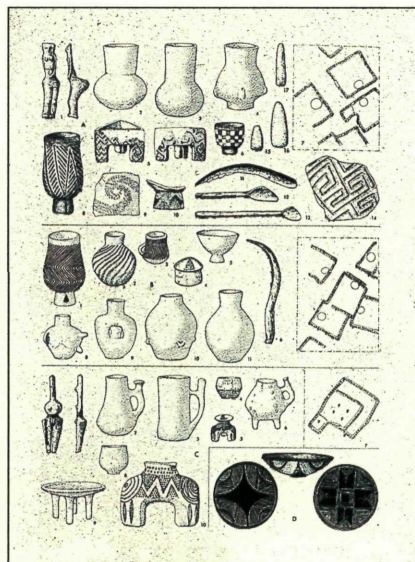
Τα εργαλεία και τα όπλα είναι η πρώτη μεγάλη ομάδα. Η επεξεργασία των εργαλείων από πέτρα, πυριτόλιθο, οστό και κέρας είναι συνηθισμένη και για τις τρεις εξεταζόμενες αρχαιολογικές περιόδους, ιδιαίτερα όμως στη Νεολιθική εποχή. Κατά τη διάρκεια της Χαλκολιθικής εποχής –και ιδιαίτερα κατά το δεύτερο μισό της– εμφανίζονται εργαλεία από χαλκό. Η οικονομική σημασία των χάλκινων εργαλείων δεν πρέπει να υπερτιμάται, διότι η αυξημένη τους παραγωγικότητα σε σχέση με τα λίθινα είναι βραχυπρόθεσμη εξαιτίας της γρήγορης φθοράς τους. Τα χάλκινα εργαλεία μαρτυρούν υψηλότερη κοινωνική θέση των κατόχων τους. Αναμφίβολα, τα χάλκινα γεωργικά εργαλεία αλλάζουν σημαντικά την παραγωγικότητα. Κατά την Ύστερη εποχή του Χαλκού εμφανίζονται και τα πρώτα εξειδικευμένα όπλα από χαλκό –ξίφη και σπαθιά– μερικά από τα οποία θυμίζουν μυκηναϊκά πρότυπα.

Τα πήλινα αγγεία θεωρούνται το αλφάβητο της προϊστορικής έρευνας. Το σχήμα και η διακόσμησή τους υπακούουν σε πρόσκαιρες τάσεις και γι' αυτό η κεραμική είναι ασφαλές κριτήριο για τη χρονολόγηση των προϊστορικών θέσεων. Εκτός αυτού, σε μερικές περιπτώσεις τα διακοσμητικά θέματα των πήλινων αγγείων φέρουν πληροφορίες για το προϊστορικό θρησκευτικό- μυθολογικό σύστημα.

Τα πήλινα αγγεία της Αρχαιότερης Νεολιθικής είναι σφαιρικά χωρίς λαβή (εικ. 1). Συχνά είναι τοποθετημένα σε υψηλό υπόβαθρο. Τα περισσότερα έχουν μονόχρωμη επιφάνεια και σπάνια είναι διακοσμημένα με κάθετες αυλακώσεις. Σημαντικότερα, ωστόσο, είναι τα αγγεία με γραπτή διακόσμηση. Στη Θράκη η διακόσμηση γίνεται μόνο με λευκό χρώμα, ενώ στα υπόλοιπα μέρη της χώρας αρχικά με λευκό, ενώ αργότερα και με σκούρο, κυρίως καφέ, χρώμα. Η σύνθεση των θεμάτων συχνά είναι τριμερής και υποθέτουμε ότι αυτή η δομή αντανακλά το τρισδιάστατο σύμπαν στις αντιλήψεις των προϊστορικών γεωργών -ουρανός, ορατός κόσμος, κάτω κόσμος. Συχνά χρησιμοποιούνται θέματα σε σχήμα ρόμβου, ο οποίος θεωρείται γυναικείο σύμβολο, και θέματα που σχηματίζουν τρίγωνα, σημάδι της αρσενικής εξουσίας στον κόσμο. Οι συνθέσεις από σπείρες και μαιάνδρους, οι οποίες παριστάνονται σε πολλές παραλλαγές, μπορούν να συνδεθούν με την έννοια της αιώνιας περιστροφικής κίνησης, βασικό ρόλο τον οποίο έχει ο ήλιος.

Κατά τη Νεότερη Νεολιθική πραγματοποιούνται ουσιαστικές αλλαγές στον τομέα της κεραμικής. Συνηθέστερα σχήματα αγγείων γίνονται πλέον τα αμφικωνικά και τα σφαιρικά και οι λαβές με αποφύσεις. Τα αγγεία έχουν συνήθως σκοτεινή στιλβωμένη επιφάνεια, η διακόσμηση γίνεται με εγκοπές και πρόσθετη λευκή ουσία, πολύ συχνά συναντώνται και αυλακώσεις. Η γραπτή διακόσμηση αποτελεί εξαίρεση.

Η Χαλκολιθική περίοδος στην περιοχή της Βουλγαρίας μπορεί να χαρακτηριστεί ως η εποχή της γραπτής κεραμικής με γραφίτη. Η βασική πηγή γραφίτη βρίσκεται στις ανατολικές περιοχές της Θράκης και γι' αυτό μεγάλο

Εικ. 1: Αντιπροσωπευτικά ευρήματα των φάσεων της Νεολιθικής εποχής (θέση Karanovo)

Εικ.2: Αμφορέας με διακόσμηση γραφίτη της Χαλκολιθικής εποχής

μέρος της χαλκολιθικής κεραμικής στην ανατολική Βουλγαρία είναι διακοσμημένη με γραφίτη (εικ. 2). Κατά το πρώτο μισό αυτής της περιόδου, η διακόσμηση είναι “θετική” και γίνεται με λεπτές γραμμές. Κατά το δεύτερο μισό της περιόδου, η διακόσμηση μετατρέπεται σε “αρνητική”, δηλαδή έχει υπόβαθρο με γραφίτη και ως διακοσμητικά θέματα παρουσιάζονται τα κενά πεδία. Εξαιτίας της έλλειψης πηγών γραφίτη στη δυτική Βουλγαρία, η διακόσμηση με γραφίτη είναι σπανιότερη και σε όλη τη διάρκεια της Χαλκολιθικής παραμένει “θετική”. Τα σχήματα των πήλινων αγγείων κατά την Πρώιμη Χαλκολιθική είναι σφαιρικά, ενώ κατά την Ύστερη Χαλκολιθική κυριαρχούν τα αμφικωνικά. Στη δυτική Βουλγαρία κατά τη διάρκεια της Χαλκολιθικής χρησιμοποιούνται τα ανοιχτά αγγεία με δύο λαβές που αρχίζουν από το χείλος και φτάνουν μέχρι το πλατύτερο μέρος του αγγείου. Μεταξύ των ιδιαίτερων σχημάτων στα αγγεία αυτής της εποχής αναφέρονται οι ασκοί, οι οποίοι πιθανότατα φέρουν γυναικεία χαρακτηριστικά.

Εικ.3: Πτηνόμορφο αγγείο της Ύστερης εποχής του Χαλκού

Αντίθετα από την πλούσια σε σχήματα και διακόσμηση χαλκολιθική κεραμική, τα πήλινα αγγεία της Πρώιμης εποχής του Χαλκού είναι χονδροειδή, έχουν περιορισμένο σχηματολόγιο και σπάνια φέρουν διακόσμηση, κυρίως έκτυπη. Συγκριτικά σπάνιες είναι οι φιάλες με μία ή δύο υψηλές λαβές με μικρή απόφυση. Ακόμη πιο σπάνια συναντώνται τα ασκοειδή αγγεία. Μέρος από τα σχήματα της κεραμικής από τη βόρεια Βουλγαρία θυμίζουν τα αγγεία από δέρμα των νομάδων των στεπών. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν τα πήλινα αγγεία από την Ύστερη εποχή του Χαλκού στη ΒΔ Βουλγαρία (εικ. 3). Προέρχονται κυρίως από τις νεκροπόλεις, στις οποίες χρησιμοποιήθηκαν ως ταφικά αγγεία. Έχουν μία ή δύο λαβές και είναι καλυμμένα με πλούσια διακόσμηση με εγχοπές γεμάτες με λευκή ύλη.

Η προϊστορική ανθρωπόμορφη ειδωλοπλαστική προκαλεί πάντα ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Όπως και τα πήλινα αγγεία, ο τύπος και η εικονογραφία των ανθρωπόμορφων ειδωλίων μεταβάλλονται αρκετά συχνά και εξαιτίας αυτού

χρησιμεύουν και ως χρονολογικό κριτήριο. Σχεδόν όλα τα τρισδιάστατα ειδώλια από την Ύστερη Προϊστορική περίοδο στο έδαφος της Βουλγαρίας είναι γυναικεία και –παρά τη συνεχή συζήτηση για την ερμηνεία τους σχετικά με το τι απεικονίζουν– υπάρχει η τάση αποδοχής της άποψης ότι τα ειδώλια παριστάνουν τη Μητέρα θεά. Οι ανδρικές απεικονίσεις είναι αρκετά σπάνιες, εμφανίζονται στο τέλος της Νεολιθικής και συνεχίζουν να υπάρχουν στη Χαλκολιθική. Ενώ τα γυναικεία ειδώλια κατά κανόνα έχουν πρόσωπο χωρίς δήλωση των χαρακτηριστικών, τα ανδρικά φέρουν λίγα ή αρκετά χαρακτηριστικά προσώπου. Συνήθως τα προϊστορικά ειδώλια είναι πήλινα, πιο σπάνια από οστά ζώων και κατ' εξαίρεση από μάρμαρο.

Βασική αρχή στη γυναικεία ειδωλοπλαστική της Αρχαιότερης Νεολιθικής είναι η αποκαλούμενη στεατοπυγία, δηλαδή η τονισμένη απόδοση των γοφών και του πίσω μέρους του σώματος. Η μέση είναι λεπτή, ενώ το άνω μέρος του σώματος είναι τελείως σχηματοποιημένο. Το σώμα είναι σε ορθή στάση. Τα πρισματοειδή ειδώλια σπανίζουν. Αυτό ισχύει και για τα έργα από μάρμαρο. Κατά τη Νεότερη Νεολιθική, η γυναικεία ειδωλοπλαστική εμπλουτίζεται με νέα εικονογραφικά και στυλιστικά χαρακτηριστικά. Μαζί με τα ειδώλια σε ορθή στάση, για πρώτη φορά εμφανίζονται οι καθιστές γυναικείες μορφές (εικ. 4). Το άνω μέρος του σώματος γίνεται πιο ρεαλιστικό, ενώ το κεφάλι υψηλό και κυλινδρικό. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι μορφές φέρουν γραπτή διακόσμηση. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ένα ερμαφρόδιτο ειδώλιο με γραπτή διακόσμηση από τον οικισμό Καρανοβο. Τα ειδώλια από μάρμαρο παρουσιάζουν μερικά τέλεια πρότυπα. Στο τέλος της Νεολιθικής γεννιέται η ιδέα για πιο ρεαλιστική απόδοση του προσώπου. Εμφανίζονται και οι πρώτες ανδρικές μορφές.

Στη Χαλκολιθική περίοδο, το πρόσωπο των γυναικείων μορφών αποτελείται συνήθως από δύο επιφάνειες, οι οποίες καταλήγουν σε μύτη. Οι καθισμένες μορφές είναι συγκριτικά λίγες, συνήθως γυναικείες με τα χέρια στην κοιλιά, καλυμμένες με εγχάρακτη διακόσμηση. Οι πρώιμες χαλκολιθικές όρθιες γυναικείες μορφές είναι το ίδιο πλούσια διακοσμημένες. Την ίδια περίοδο (Πρώιμη Χαλκολιθική) αυξάνεται ο αριθμός των ανδρικών ειδωλίων με ανθρώπινα χαρακτηριστικά. Μαζί με τα πήλινα, σημαντική θέση ανάμεσα στα ανθρωπομορφικά ειδώλια κατά την Ύστερη Χαλκολιθική κατέχουν τα μαρμάρινα ειδώλια και ιδιαίτερα τα αποκαλούμενα επίπεδα ειδώλια από

Εικ.4: Πήλινο ειδώλιο καθιστής γυναικείας μορφής της Πρώιμης Χαλκολιθικής εποχής

οστούν. Από ερμηνευτική άποψη, τις περισσότερες πληροφορίες παρέχουν οι ανδρικές μορφές με χαρακτηριστικά πορτραίτου, των οποίων ο αριθμός αυξάνεται κατά την Ύστερη Χαλκολιθική. Πειστική είναι η υπόθεση ότι οι εμφανιζόμενες στο τέλος της Νεολιθικής και συνεχιζόμενες σε όλη τη διάρκεια της Χαλκολιθικής ανδρικές μορφές παριστάνουν τον αρχηγό-ιερέα της φυλής, ο οποίος σταδιακά αρχίζει να εκπροσωπεί την έννοια της ανδρικής αρχής και αντίστοιχα το σύζυγο της Μητέρας θεάς.

Κατά την Πρώιμη εποχή του Χαλκού, η ανθρωπόμορφη ειδωλοπλαστική εξαφανίζεται. Μόλις κατά την Ύστερη εποχή του Χαλκού στη ΒΔ Βουλγαρία εμφανίζονται ομοιότυπες κωδωνόσχημες όρθιες γυναικείες μορφές. Στις νεκροπόλεις έχουν βρεθεί παρόμοια τέτοια ειδώλια. Πιθανώς οι δύο φιγούρες παριστάνουν τη Μητέρα θεά και την κόρη της.

Μαζί με τα προϊστορικά ανθρωπόμορφα ειδώλια θα εξεταστούν και τα ανθρωπόμορφα αγγεία. Συναντώνται κατά τη Νεολιθική και Χαλκολιθική, αλλά με διαφορετική απόδοση. Τα νεολιθικά έχουν τονισμένο σώμα με υψηλό λαιμό, στο οποίο αποδίδονται τα χαρακτηριστικά του προσώπου. Το αγγείο της Αρχαιότερης Νεολιθικής από την Gradeshnitsa (Γκραντέσνιτσα) στη ΒΔ Βουλγαρία, καλυμμένο με πολύχρωμη διακόσμηση, είναι αριστούργημα της προϊστορικής τέχνης. Ιδιαίτερα “ανατολική” επίδραση έχει το πρόσωπο του αγγείου από τον οικισμό Slatina-Sofia (Σλάτινα – Σόφια). Για την ερμηνεία τους σημαντικό είναι το αγγείο από το Kazanlak (Καζανλίκ) της Θράκης: το ένα χέρι της γυναικείας μορφής, η οποία χωρίς αμφιβολία είναι η Μητέρα θεά, δείχνει προς το γεννητικό της μόριο, ενώ το άλλο, σε στάση παρακλήσης, δείχνει προς τα πάνω, προς το θεό Ουρανό. Η θεά καλεί το σύντροφό της για την ένωση του γάμου, από την οποία θα συλλάβει την επόμενη παραγωγή σιτηρών. Πιθανώς αυτά τα ανθρωπόμορφα αγγεία χρησιμοποιούνταν σε τελετουργίες σχετικές με τη φθινοπωρινή σπορά. Σε αυτή την περίπτωση ενδιαφέρον παρουσιάζει και το δίμορφο αγγείο της Νεότερης Νεολιθικής από τα ιαματικά λουτρά κοντά στη Stara Zagora (Στάρα Ζαγκόρα) στη Θράκη. Αυτό το μεγάλο αγγείο συνδυάζει σε ένα σώμα τη γυναικεία και ανδρική μορφή και πιθανόν αποτελεί απόδειξη για την αντίληψη των προϊστορικών σχετικά με την ένωση της γυναικείας και της ανδρικής αρχής.

Η ζωόμορφη ειδωλοπλαστική είναι συνήθης στο νεολιθικό και το χαλκολιθικό πολιτισμό και ουσιαστικά απουσιάζει από την εποχή του Χαλκού. Συνήθως απεικονίζονται οικιακά ζώα χωρίς απόδοση ιδιαίτερων χαρακτηριστικών και μάλλον χρησιμοποιούνταν σε μεγάλο αριθμό στην πραγματοποίηση διαφόρων τελετουργιών σχετικών με τη γονιμότητά τους. Πιο ρεαλιστικές απεικονίσεις αποτελούν εξαίρεση. Αρκετά σπάνια, αλλά πιο ρεαλιστικά, είναι

μερικά άγρια ζώα. Πρώτο απ' όλα πρέπει να αναφερθεί το μοναδικό γνωστό μέχρι τώρα στα Βαλκάνια ειδώλιο της λεοπάρδαλης. Η λεοπάρδαλη δεν μαρτυρείται σε αυτή την περιοχή και το ειδώλιο, που βρέθηκε στην πεδιάδα του Νέστου, ερμηνεύεται ως ένδειξη για επαφές της περιοχής των κεντρικών Βαλκανίων με την Ανατολία στις αρχές της 6ης χιλιετίας π.Χ. Μεταξύ των προϊστορικών μορφών που έχουν αναγνωριστεί περιλαμβάνονται και αυτές του κριαριού, της αρκούδας, του μπούφου, του αγριογούρουνου κ.ά. Τα ζώομορφα αγγεία είναι φαινόμενο ολόκληρης της Νεότερης Προϊστορικής περιόδου. Προκαλούν θαυμασμό οι ρεαλιστικές απεικονίσεις σκύλου και λιονταριού, αετού και ελαφιού της Αρχαιότερης Νεολιθικής. Στο τέλος της Χαλκολιθικής εμφανίζονται πλήρως αγγεία με σώμα ταύρου, αλλά το πρόσωπο του ζώου περιέχει και ανθρωπόμορφα χαρακτηριστικά. Η αιτία για την απόδοση αυτής της διττής μορφής ίσως είναι η άποψη ότι στις αντιλήψεις των προϊστορικών γεωργών ο ανδρικός σύντροφος της Μητέρας θεάς εμφανίζεται με δύο υποστάσεις –ταύρος και άνθρωπος (ο άνθρωπος είναι ο φυλετικός αρχηγός-ιερέας). Κατά την Ύστερη εποχή του Χαλκού, ζώομορφα αγγεία με χαρακτηριστικά υδρόβιου πτηνού χρησιμοποιήθηκαν ως ταφικά κτερίσματα στις νεκροπόλεις με καύση νεκρών –πιθανώς οι προϊστορικοί πίστευαν ότι οι ψυχές των νεκρών πετούσαν σαν πουλιά.

Οι λατρευτικές τράπεζες αποτελούν ένα πολύ ενδιαφέρον και ελάχιστα μελετημένο στοιχείο του πολιτισμού της Νεολιθικής και της Χαλκολιθικής εποχής. Σχεδόν πάντα είναι διακοσμημένες από όλες τις πλευρές, καμιά φορά στα πλαϊνά μέρη αποδίδονται ανθρωπόμορφα ειδώλια χωρίς χαρακτηριστικά, ενώ συναντώνται και τράπεζες με προτομές κριού και τράγου. Οι λατρευτικές τράπεζες –ονομαζόμενες και βωμίσκοι– συνδέονται με τη λατρεία της Μητέρας θεάς και πιθανώς χρησίμευαν σε τελετουργίες σχετικές με τη γονιμότητα στην οικογένεια.

Οι σφραγίδες είναι ευρήματα που συναντώνται σπάνια κατά τη Νεολιθική και τη Χαλκολιθική εποχή. Πιθανότερη είναι η υπόθεση ότι τα έφεραν για λόγους γονιμότητας πιθανώς οι γυναίκες, καθώς βρέθηκαν σε γυναικείες ταφές. Σε μία σφραγίδα της Αρχαιότερης Νεολιθικής παριστάνεται ο αστερισμός του Ταύρου (πιθανά ουράνια αναπαράσταση του θεού Ουρανού), υπόθεση που είναι σύμφωνη με την παραπάνω ερμηνεία. Η σφραγίδα της Ύστερης Χαλκολιθικής από τον οικισμό Karanovo (Καράνοβο) είναι μεγάλων διαστάσεων. Η κάτω επιφάνεια καλύπτεται με σύμβολα, τα οποία πριν χρόνια είχαν ερμηνευθεί ως γραφή. Ωστόσο, αυτή η υπόθεση δεν βρήκε οπαδούς.

Τα περιάπτα (φυλακτά) αναγνωρίζονται σχετικά εύκολα. Κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική πολύ συχνά είναι λίθινα και παριστάνουν αμφίβιο ζώο

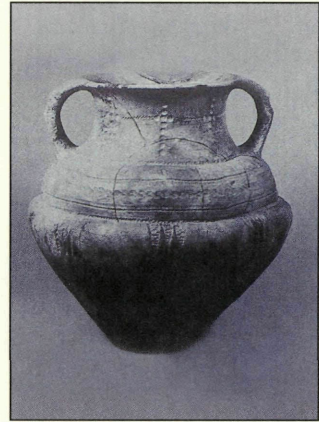
–χελώνα, φίδι, βάτραχο. Αυτά τα ζώα πιθανώς ήταν αποδεκτά ως υποστάσεις της Μητέρας θεάς και αντίστοιχα τα φορούσαν για λόγους γονιμότητας. Η αιτία για την εξακρίβωση της σχέσης τους με τη γονιμότητα στις αντιλήψεις των προϊστορικών ανθρώπων είναι η περιοδικότητα στην εμφάνιση και την απουσία αυτών των ζώων, η οποία περίπου συμπίπτει με τον κύκλο της φύσης. Κατά τη Χαλκολιθική συχνά συναντώνται περιάπτα από πηλό και καλυμμένα με σύμβολα. Αυτή την εποχή εμφανίζονται και τα χρυσά περιάπτα, τα οποία θα παρουσιαστούν παρακάτω.

Μέρος της νεολιθικής τελετουργίας για τη γονιμότητα αποτελούσαν και τα πήλινα ομοιώματα κόκκων σιταριού, που ακόμη πολλοί ειδικοί δέχονται ως βλήματα σφενδόνας.

Στο τέλος της παρουσίας θα σταθούμε στα ταφικά έθιμα κατά τη Νεότερη Προϊστορική περίοδο στο σημερινό έδαφος της Βουλγαρίας. Όπως σχεδόν σε όλες τις γειτονικές περιοχές, ο βασικός τρόπος ταφής των νεκρών κατά τη Νεολιθική και την Πρώιμη Χαλκολιθική προβλέπει την τοποθέτηση του σώματος σε θέση συσπείρωσης (hocker) με αριστερό ή δεξιό προσανατολισμό σε ταφικό όρυγμα μέσα στα όρια του οικισμού. Ο αριθμός τέτοιων ταφών που βρέθηκαν σε ανασκαφές είναι σχετικά μικρός και εξαιτίας αυτού εμφανίζεται το εξαιρετικά σύνθετο ερώτημα του χώρου ταφής των άλλων νεκρών. Εκτός από τη συσπειρωμένη, αναγνωρίστηκε και ύπτια θέση των νεκρών. Σε μία περίπτωση στη δυτική Βουλγαρία το σώμα είχε πεταχτεί σε λάκκο απορριμμάτων. Οι νεκροπόλεις έξω από τον οικισμό εμφανίζονται στο τέλος της Νεολιθικής, και αυτό μόνο στην ακραία ΒΑ περιοχή της Βουλγαρίας Ντόμπρουτσα. Δημιουργήθηκαν από τους φορείς μιας πολιτιστικής ομάδας, η οποία δεν ανήκει στο μεσογειακό πολιτιστικό κύκλο αλλά συνδέεται με τη βόρεια περιοχή του Ευξείνου Πόντου. Μέχρι τώρα νεκροπόλεις έχουν εξακριβωθεί μόνο στη ΒΑ Βουλγαρία και εντάσσονται χρονικά στη Νεότερη Νεολιθική. Η ταφή γινόταν με την τοποθέτηση του νεκρού συνήθως σε εμβρυακή στάση με προσανατολισμό προς τα αριστερά ή δεξιά, αλλά μεγάλος αριθμός περιλαμβάνει ταφές σε ύπτια θέση. Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελούν οι πολυάριθμοι σκελετοί στα υψηλότερα χαλκολιθικά στρώματα του οικισμού Junatsite (Γιουνάτσιτε) στη Θράκη. Ο τελευταίος οικισμός πάνω στην τούμπα είχε καταστραφεί από εισβολείς, μέρος των κατοίκων κήκταν και σκεπάστηκαν από τα ερείπια των σπιτιών, άλλοι ενταφιάστηκαν γρήγορα στα διαστήματα μεταξύ των καμένων κατασκευών με αποσπασματική τήρηση των τελετουργιών.

Κατά την Πρώιμη εποχή του Χαλκού στη Θράκη συνεχίζεται η παράδοση της εσωκοινοτικής ταφής, δηλαδή της ταφής μέσα στα πλαίσια του οικισμού, αλλά εμφανίζονται και νεκροπόλεις με εναπόθεση των νεκρών. Ταυτόχρονα

εμφανίζεται και η ταφή με εναπόθεση του νεκρού κάτω από μικρό τύμβο. Αυτό το νέο για την περιοχή ταφικό έθιμο καταγράφεται στην ανατολική Βουλγαρία και μεταφέρθηκε από τους νομάδες της στέπας. Σε μερικές περιπτώσεις ο νεκρός είναι τοποθετημένος πάνω σε ξύλινη άμαξα με τέσσερις ρόδες. Κατά την Ύστερη εποχή του Χαλκού στη ΒΔ Βουλγαρία, κυρίως στις όχθες του Δούναβη, εμφανίζονται μεγάλες νεκροπόλεις με καύσεις νεκρών, παράδοση η οποία συνεχίζει και κατά την εποχή του Σιδήρου (εικ. 5).

Εικ.5: Τεφροδόχος κάλη της Ύστερης εποχής του Χαλκού

Πριν από 30 χρόνια ο κόσμος της Προϊστορίας και των φίλων της Αρχαιότητας έμεινε έκπληκτος από την ανακάλυψη της νεκρόπολης της Βάρνας από την Ύστερη Χαλκολιθική. Αιτία δεν ήταν μόνο η ανακάλυψη μιας νεκρόπολης αυτής της εποχής αλλά και η ανακάλυψη χιλιάδων θαυμάσιων χρυσών αντικειμένων. Μέχρι τότε αλλά και μέχρι τώρα ο προϊστορικός κόσμος δεν είχε γνωρίσει τέτοιον πλούτο συγκεντρωμένο σε ένα μέρος, χρονολογημένο στους τελευταίους αιώνες της 5ης χιλιετίας π.Χ., δηλαδή πριν από 6500 χιλιάδες χρόνια περίπου. Μελετήθηκαν περίπου 300 τάφοι, εκ των οποίων το 80% σχεδόν με εναπόθεση νεκρού σε θέση συσπείρωσης ή ύπτια. Μεγάλο μέρος αυτών περιείχαν συνηθισμένα κτερίσματα και –σπάνια– μικρά χρυσά αντικείμενα. Μια άλλη ομάδα αποτελούν οι τάφοι με περισσότερα χρυσά και χάλκινα αντικείμενα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί η ανδρική ταφή που συνοδεύεται από σημαντικό αριθμό χρυσών κοσμημάτων και χάλκινων εργαλείων –δύο πλήηνα αγγεία διακοσμημένα με χρυσό χρώμα, τόξο, βέλη και σκήπτρο. Χωρίς αμφιβολία ο νεκρός ήταν ανώτατος εκπρόσωπος της κοινωνικής ιεραρχίας –πιθανώς φυλετικός αρχηγός-ιερέας (εικ. 6). Το υπόλοιπο περίπου 20% των τάφων είναι κενοτάφια. Προτάθηκαν πολυάριθμες ερμηνείες, από τις οποίες εδώ θα παρουσιαστεί μόνο μία. Σύμφωνα με αυτή, οι τάφοι-κενοτάφια δημιουργήθηκαν από τις τελετουργικές πράξεις για τον ενταφιασμό του κοινωνικού καθεστώτος που διατηρούσαν οι εν ζωή εκπρόσωποι του ανώτατου επιπέδου της κοινωνικής ιεραρχίας, προκειμένου αυτοί –μετά από σειρά δοκιμασιών– να λάβουν εκ νέου “εντολή” για μια ανώτερη κοινω-

Εικ.6: Ταφή του «αρχηγού-ιερέα» από τη Βάρνα (Χαλκολιθική εποχή)

Εικ. 7: Χρυσά αγγεία από το θησαυρό του Valtsitran (Ύστερη εποχή του Χαλκού)

φέρουν προκαλούν τρία πήλινα προσωπεία με χρυσά αντικείμενα πάνω τους, διαμορφωμένα στον πυθμένα του ταφικού ορύγματος. Σε μερικές περιπτώσεις τα κτερίσματα έχουν τον ίδιο χαρακτήρα και θέση όπως στους αληθινούς τάφους. Σε μια τελευταία ομάδα κενотаφίων τα σύμβολα της κοινωνικής τάξης είναι τοποθετημένα σε σάκο και θαμμένα. Γενικά τα κενοτάφια αποτελούν τις πλουσιότερες σε κτερίσματα ενότητες στη νεκρόπολη.

Η παρουσίαση των πολυπληθών χρυσών ευρημάτων -και μαζί της η παρουσίαση της Προϊστορίας της Βουλγαρίας- θα κλείσει με ένα θησαυρό από την Ύστερη εποχή του Χαλκού, μερικά από τα ευρήματα του οποίου παρουσιάζουν ομοιότητα με το μυκηναϊκό πολιτιστικό κύκλο. Πρόκειται για τον επονομαζόμενο θησαυρό του Valtsitran (Βαλτσιτράν), ο οποίος βρέθηκε στην κεντρική περιοχή της βόρειας Βουλγαρίας και ήταν κρυμμένος ή τελετουργικά τοποθετημένος σε όρυγμα (εικ. 7).

νική θέση και αντίστοιχα να απολαμβάνουν νέες διακρίσεις. Αυτό σημαίνει ότι η κοινωνία της Ύστερης Χαλκολιθικής εποχής ακόμη δεν δέχεται την κληρονομικότητα της βασιλικής ή της ιερατικής εξουσίας. Τα κενοτάφια είναι διαφορετικά ως προς το είδος και τον πλούτο τους, αντανακλώντας τελετουργίες που συνδέονται με ανθρώπους διαφορετικών αξιωμάτων. Ιδιαίτερο ενδια-

Аспекти от късната праистория на българските земи (неолит, халколит и бронзова епоха)

Проф. д.и.н. Васил Николов
Археологически институт с музей
на БАН – София

В краткото време, с което разполагам, бих искал да ви запозная с някои аспекти от познанията ни за древните общества в днешните български земи, които съвременната наука поставя в късната праистория, а според археологическата периодизация причислява към неолита, халколита и бронзовата епоха. Естественонаучните методи за датиране позволяват целия този период да бъде поставен между 6000 и 1000 г. пр. Хр. Интензивните археологически проучвания на праисторически обекти в България и съседните страни през последните десетилетия дадоха възможност да бъдат изградени добре аргументирани представи за късната праистория в региона.

Периодът, който е тема на моята лекция тази вечер, е времето на най-ранните земеделци и скотовъдци в българските земи. Почти всички съвременни специалисти по праистория на Югоизточна Европа приемат, че земеделието и скотовъдството като основа на произвеждащата икономика в този регион имат корените си в Предна Азия. Предполага се придвижване на малки човешки групи от Анатолия към Балканите, осъществено по морски път. В Югоизточна Европа се появяват първите истински селища, както и нова по характер религиозно-митологична система. Повече от две хилядолетия материалната и духовната култура на егалитарното общество на най-ранните земеделци и скотовъдци в българските земи се развива интензивно, но без особени промени в принципите на това развитие. В материалната култура се забелязват контакти и съответно взаимни влияния със съседните райони в Югоизточна Европа. Още в края на V и през IV хил. пр. Хр. постепенно се засилва едностранното влияние от южноруските степи. Най-

вероятно климатични промени в региона на север и северозапад от Черно море принуждават подвижните степни скотовъдци на няколко вълни да се придвижат на юг и съответно да изместят постепенно земеделското население от източната част на Балканите. Демографските и културни промени се отразяват в появата на нови културни общности, чиято материална култура носи вече нови белези, които позволяват отнасянето ѝ към бронзовата епоха; появява се и първия метал с несъмнено стопанско въздействие – бронза. Към края на бронзовата епоха, т.е. през последните столетия на II хил. пр. Хр., йерархичната социална структура става доминираща, взаимоотношенията със съседните райони стават особено интензивни.

Материалните следи от късната праистория могат да бъдат обобщени в няколко групи. На първо място това са останките от селища. Най-впечатляващи са селищните могили. Тяхното натрупване започва още в началото на неолита в Тракия, продължава през халколита, когато такива се появяват и в Североизточна България и завършва в края на ранната бронзова епоха (пак само в Тракия). Селищните могили съдържат останките на многобройни селища на едно и също място – понякога до 40; височината на тези паметници достига 18 м, а диаметърът им – до 300 м. Проучването им е от изключителна важност за установяване последователността на етапите в развитието на материалната култура на древните земеделци и скотовъдци. През последните десетилетия бяха изцяло проучени няколко селищни могили, което позволи събирането на обилна информация. Друг вид са многослойните селища, които нямат видима индикация, защото обикновено културният им пласт с дебелина до 4 м запълва речна тераса. Характерни са предимно за неолита. През трите представяни периода се срещат и т.нар. открити селища, които са останки от сравнително кратко обитаване на конкретното място. Т.нар. височинни селища са установени предимно в Западна България – останките им свидетелстват за стремеж към обитаване на естествено укрепени места в полупланинските райони, особено през последните столетия на халколита, когато демографските размествания предизвикват вътрешни за района конфликти. Макар и по изключение, обитавани са и някои пещери с по-светла входна зала. Продължителни дискусии предизвикват т.нар. крайбрежни селища, които по-рано бяха определяни като наколни. Те са регистрирани засега само във Варненското езеро (край Черно море).

Следваща група праисторически паметници са светилищата извън селища. Засега от периода на халколита са установени само такива, които са разположени по високи места в полупланински и планински райони. Подобни места

са имали култово използване и през късната бронзова епоха. През ранната бронзова епоха светилищата с форма на кръгов ров са изградени върху необитаеми вече селищни могили или върху съвсем ниски естествени възвишения. Следваща група праисторически паметници са останките от рудници. Те са сравнително редки и засега се датират предимно към халколита, по-рядко към бронзовата епоха.

Последната група, която свидетелства за живота на древните земеделци и скотовъдци в българските земи са некрополите. Т. н. плоски некрополи нямат видима индикация – това са халколитните некрополи, установени засега само в Североизточна България и некрополите от късната бронзова епоха – предимно в Северозападна. Надгробните могили с малки размери произхождат от бронзовата епоха, срещат се в източните части на страната и са оставени от степните номади.

Селищата от неолитния период в българските земи обикновено не са укрепявани. По изключение някои от тях са имали укрепителна система, състояща се от ров и вал зад него. Поради напрегнатата деемографска ситуация през късния халколит укрепителната система става необходимост. Всички селищни могили в Североизточна България са оградени с ров и вал, а в някои случаи и с дървена палисада. Укрепления от същия вид се появяват и в Тракия. С ров, вал и палисада са защитени и по-достъпните страни на височинните селища в Западна България. Каменните стени се появяват около могилените селища през ранната бронзова епоха в Тракия, а през късната бронзова епоха на високи места вероятно се изграждат и укрепени резиденции.

Строителството на жилищни постройки през късния праисторически период е сравнително добре проучено. Между къщите винаги е оставяно по-малко или по-голямо разстояние. Понякога са оформяни улици, често с настилка от камъни, керамични фрагменти и животински кости. Основната строителна техника и през трите разглеждани периода включва изграждането на вертикални стени от дървен плет, измазан от двете страни с глина. Подът е изграждан от трамбована глина, понякога върху дървен гредоред за по-успешно изолиране на влагата. Покривната конструкция е дървена, а покривното покритие е от слама или тръстика. Постройките обикновено са приблизително квадратни или правоъгълни. През бронзовата епоха съществуват и удължени постройки с абсидно извита задна стена. Вътрешното разпределение на праисторическото жилище включва от едно до три помещения, използвани за жилищни нужди, но понякога за стопански или култови. Пример за добре запазена къща с цялото ѝ вътрешно обзавеждане е т.нар. голяма къща

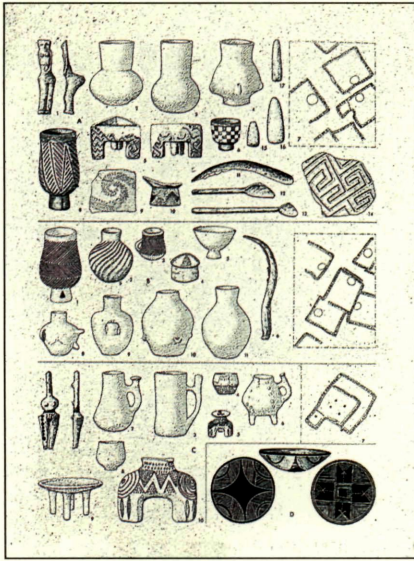
от Слатина–София, отнесена към ранния неолит. Площта ѝ е 117 кв. м, което я прави една от най–големите постройки в Югоизточна Европа през VI хил. пр. Хр. Стените ѝ са запазени на височина до 80 см. Постройката е двуделна. Голямото помещение е жилищно и хранилищно. Там са пещта, огнището, ръчната каменна мелница, лежанките, вертикалният тъкачен стан, площадката за приготвяне на храна, многобройни зърнохранилища и жертвената яма. Малкото помещение е използвано за производство на оръдия на труда, както и за място на къщичката на домашния дух–охранител. До скоро се предполагаше, че праисторическите строители са изграждали само едноетажни постройки. Първо в две халколитни селища в Североизточна България са установени по една двуетажна постройка. През миналата година по една двуетажна къща е констатирана в раннеолитния пласт на селищната могила Капитан Димитриево и в къснонеолитния пласт на селищната могила Караново в Тракия. Тези открития предлагат възможности за нов поглед към високите технически възможности на неолитните земеделци на Балканите. Освен представената строителна техника, през халколита е използвана и глинобитна техника, т.е. стените на постройките са изградени от трамбована глина, понякога върху каменен фундамент. Тази техника е използвана предимно в Североизточна България и съответства на климатичните условия там.

Както споменах по–горе, още през ранния неолит в голямата къща от Слатина–София са съществували култови места. В глинената къщичка на домашния–дух–охранител вероятно му е оставяна храна, а в жертвената яма, направена до носещите колони на постройката вероятно е принасяна хранителна жертва. В югоизточния ъгъл на голямото помещение се е намирала малка ниша с две фигури от глина – седяща женска (вероятно на богинята Майка) и фигура на бик (явно хипостаза на бога Небе). В религиозно–митологичното мислене значително символично място вероятно е имала и домашната пещ, семантично свързана с богинята Майка. За това свидетелства и украсата на челната страна на подиума на две раннеолитни пещи от Слатина–София и от Азмашка могила в Тракия. Пак в раннеолитния пласт на Слатина–София е установена постройка, използвана като жилища, но в единия заден ъгъл се намира сравнително голямо култово съоръжение. То включва глинен подиум с украса от висящи релефни триъгълници по лицевата му страна и глинен колона с височина 80 см. По лицевата страна на колоната са моделирани релефни триъгълници, между които се очертава змиевидно начупено поле, покрито с бяла, а после и с червена боя. Култът към колоната обикновено се свързва с идеята за поддържането на реда в

космоса. Къснонеолитната земеделска обредност е засвидетелствана чрез една култова яма, дълбока поне 12 метра, проучена в неолитното селище Самоводене в централна Северна България. В натрупаните в нея напластявания са констатирани много фази от продължително използване.

Обособени култови постройките се появяват през късния халколит. В селищните могили Караново и Азмашка в Тракия са установени по една нежилищна постройка с рисувана украса по стените отвътре. В селищната могила Долнослав близо до Пловдив е проучена малка постройка с подиум-алтар и антропоморфно лицево изображение на една от стените. Предполагането, че всички те са светилища се подсилва и от убедителната интерпретация на един керамичен модел на постройка от Тракия като светилище. Всъщност засега най-сигурното доказателство за появата на обособени светилища е т.нар. култова сцена от селищната могила Овчарово в Североизточна България. Миниатюрните предмети са моделирани от глина и украсени с червена боя. Сцената включва три алтара, четири антропоморфни фигури-жрици, масички, столчета, съдчета и други предмети, общо 30. Предполага се, че сцената е модел на реално съществуващо светилище с три алтара, всеки от които е обслужван от една жрица, а четвъртата е главната жрица, която ръководи обредите в това култово място. Според предложената интерпретация на изображенията върху двете страни на алтарите, култовата обредност в това светилище е свързана с молбата на древните земеделци към природните сили за опазване на житната реколта през периода от пролетното равноденствие до жътвата в началото на юли. Напоследък започнаха археологически проучвания по най-високите, обикновено скалисти части на възвишения в Родопите. Обилният археологически материал свидетелства за активна обредна дейност на тези места през късния халколит.

Данните за обредната дейност през бронзовата епоха се увеличиха едва през последните години, но са все още недостатъчни. Към ранната бронзова епоха се отнасят няколко дълбоки кръгови ровове, пълни с депонирани археологически материали, главно керамични съдове, резултат на продължителна обредна дейност. Те са връзани във вече необитаеми селищни могили или върху ниски естествени възвишения. В ограденото пространство може да се влиза през тесен проход. Вътре вероятно е имало култова постройка, а в някои случаи е установена култова шахта, също пълна с предмети от извършените обреди. Поради необходимостта от поддържането на рова в подходящо състояние и предпазването на стените му от събаряне, стените на едно от проучените съоръжения са били облицовани с камъни.

Фиг1. Представителни находки от фазите на Новокаменната епоха (обект Краново)

През късната бронзова епоха отново се появява обредна дейност по малки скалисти върхове в заобикалящите Тракия планини. В едно такова светилице край Доситеево в планината Сакар е установен голям глинен алтар с форма на двойна брадва. Пак за късната бронзова епоха са документирани дълбоки обредни ями, в които при култовите обреди са нареждани цели керамични съдове (например Есеница в Североизточна България и Пловдив в Тракия). И накрая трябва да спомена стенните рисунки от пещерата Магура в Северозападна България. Те включват итифалически сцени, представлящи брачен акт на богинята Майка и пле-

менния вожд-жрец, чрез който акт носителят на върховната власт на тракийското племе получава потвърждение на тази си йерархическа позиция.

Материалната и духовната култура на древните земеделци и скотовъдци включва още няколко съществени аспекта, които ще разгледам накратко.

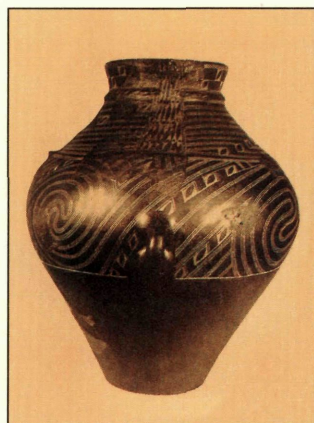
Оръдията на труда и оръжията са първата голяма група. Изработването им от камък, кремък, кост и рог е обичайно за трите разглеждани археологически периода. Това в пълна сила се отнася за неолита. През халколита и особено през втората му половина се появяват оръдия на труда от мед. Стопанското значение на медните оръдия не бива да бъде надценявано, защото увеличената им производителност по отношение на каменните е краткотрайна поради бързо изтъпяване. Медните оръдия са по-скоро белег за по-високо социално положение на притежателите им. Едва бронзовите сечива променят значително производителността на труда. През късната бронзова епоха се появяват и първите специализирани оръжия от бронз – мечове и рапири, някои от които напомнят микенски образци.

Керамичните съдове се считат за азбуката на праисторическите изследвания. Както формата, така и украсата им са подвластни на праисторическата мода и поради това керамиката е сигурен белег за датиране на праисторическите обекти. Освен това в някои случаи орнаментацията на керамичните съдове носи информация за древната религиозно-митологична система.

Раннеолитните керамични съдове имат заоблена форма, без дръжка (фиг. 1). Често са поставени на високо кухо столче. Голяма част от тях имат монохромна повърхност и понякога са украсени с канелюри. Най-важна част от комплекса са съдовете с рисуванa украса. В Тракия орнаментацията е нанасяна само с бяла боя, а в останалите части на страната отначало с бяла, а по-късно и с тъмни бои, главно кафява. Орнаменталната композиция често е триделна – предполага се, че тази структура отразява триетажния космос в представите на древните земеделци – горното небе, видимия свят и подземния свят. Често са използвани мотиви с форма на ромб, който се счита за женски символ и триъгълни мотиви, белег за мъжкото начало в света. Композициите от спираломеандри, които са представени в много варианти, могат да се свържат с идеята за вечния кръговрат, основна роля в който има слънцето.

През късния неолит настъпват съществени промени в керамичния комплекс. Водещи стават биконичната и цилиндричната форма съдове, появяват се пръчковидните дръжки с израстък. Съдовете имат обикновено тъмна излъскана повърхност, украсата е връзана и инкрустирана с бяло вещество, много често се среща и канелюрната. Рисуваната украса е изключение.

Халколитният период в днешните български земи може да се характеризира като времето на рисуваната с графит керамична орнаментация. Основното находище на графит се намира в източните части на Тракия и поради това голяма част от халколитната керамика в Източна България е украсена с графит (фиг. 2). През първата половина на този период орнаментацията е позитивна, изпълнена е с тънки линии. През втората половина на периода украсата става негативна, т.е. на графитен фон като орнамент изпълват незапълнени полета. Поради липсата на графитно находище в Западна България графитната орнаментация е по-рядко явление в този район и през целия халколит остава позитивна. Формите на керамичните съдове през ранния халколит са заоблени, а през късния халколит преобладават биконичните. В Западна България през целия халколит се използват гърневидни съдове с две дръжки – от устието до най-широката част на съда. Между особените форми керамични съдове от това време ще посоча аскосите, които вероятно носят женски антропоморфни белези.

Фиг 2. Амфора с графитна декорация от каменномедната епоха

За разлика от богатата на форми и украса халколитна керамика, керамичните съдове от ранната бронзова епоха са сравнително груби, включват малко форми и са украсени по изключение, предимно с релефна украса. Сравнително редки са чашите с една или две високи дръжки с малък израстък. Още по-рядко се срещат аскосовидните съдове. Част от керамичните форми от Северна България напомнят на кожени съдове на степните номади. По-особен интерес предизвикват керамичните съдове от късната бронзова епоха в Северозападна България (фиг. 3). Те са познати преди всичко от некрополи, в които са използвани като погребални урни. Имат една или две дръжки и са покрити с богата врязана и инкрустирана с бяло вещество украса.

Праисторическата антропоморфна пластика предизвиква винаги особен интерес. Както и керамичните съдове, стилът и иконографията на антропоморфните изображения се променя доста често и поради това те служат и за хронологически показател. Почти всички триизмерни фигури от късния праисторически период в българските земи са женски и въпреки продължаващата дискусия за техния денотат, т.е. за изобразявания персонаж, склонен съм да приема, че статуетките представят богинята Майка. Мъжките изображения са доста редки, появяват се в края на неолита и съществуват през халколита. Докато женските статуетки по правило имат безлично лице, мъжките носят малко или повече портретни черти. Най-често праисторическите фигури са изработвани от глина, по-рядко от животинска кост и по изключение от мрамор.

Основен принцип в раннонеолитната женска пластика е т.нар. стеатопигия, т.е. изобразяването на удебелени бедра и задни части. Талията е тънка, а горната част на тялото е съвсем схематична. Тялото е изправено. Призма-

Фиг. 3. Съд с образ на птица от късната бронзова епоха

тичните фигури са рядко явление. Това се отнася и за изображенията от мрамор. През късния неолит женската пластика получава нови иконографски и стилови белези. Наред с изправените статуетки за първи път се появяват седящи женски фигури (фиг. 4). Горната част на тялото става по-реалистична, а главата – висока и цилиндрична. В отделни случаи фигурите имат рисувана украса. Особен интерес

предизвиква една статуетка с рисувана украса от селищната могила Караново, представляваща хермафродит. Мраморната пластика представя някои съвършени образци. В края на неолита се заражда и идеята за по-реалистично изобразяване на лицето. Появяват се и първите мъжки фигури.

През халколита лицето на женските фигури е моделирано обикновено чрез две конкавни повърхности, които оформят носа. Седящите изображения са сравнително малко, представят жена с ръце на корема, покрити са с врязана украса. Раннохалколитните изправени женски образи са също богато украсени. Пак през ранния халколит се увеличава броя на мъжките фигури с портретни черти. Заедно с пластиката от глина, през късния халколит значително място сред антропоморфните фигури заемат мраморните фигури и особено т.нар. плоски костни идоли. От семантична гледна точка най-информативни са мъжките портретни изображения, чийто брой през късния халколит се увеличава. Убедителна е хипотезата, че появилите се в края на неолита и моделираните през целия халколит мъжки образи представят племенния вожд-жрец, който постепенно започва да играе ролята на хипостаза на мъжкото начало и съответно на съпруг на богинята Майка.

През ранната бронзовата епоха антропоморфната пластика изчезва. Едва през късната бронзова епоха в Северозападна България се появяват еднотипни изправени камбановидни женски фигури. В некрополите са намерени такива пластики, в кухото тяло на които е поставено подобно схематично изображение. Вероятно можем да приемем хипотезата, че двете фигури представят богинята Майка и нейната дъщеря.

От праисторическите антропоморфни образи ще разгледам и антропоморфните съдове. Те се срещат през неолита и халколита, но с различна иконография. Неолитните имат издуто тяло и висока шия, на която са представени лицеви белези. Раннонеолитният съд от Градешница в Северозападна България е шедьовър на праисторическото изкуство, покрит е с полихромна украса. Особено "източно" излъчване има лицето на съда от Слатина-София. За семантиката на тези антропоморфни изображения значение има съдът от Казанлък в Тракия – едната ръка на женския персонаж, който без съмнение е

Фиг 4. *Q* Седяща женска фигура от ранната меднокаменна епоха

богинята Майка, сочи към вулвата, а другата е нагоре в призивна поза, явно към бога Небе. Богинята призовава своя партньор за брачен съюз, от който да бъде зачената следващата житна реколта. Вероятно тези антропоморфни съдове са използвани в обреди във връзка с есенната сеитба. В това отношение интерес представлява и къснонеолитния двулицев съд от Минерални бани до Стара Загора в Тракия. Този голям съд съчетава в едно тяло мъжки и женски персонаж и вероятно е свидетелство за представата на древните за брачния съюз на мъжкото и женското начало.

Зооморфната пластика е често явление в неолитната и халколитната материална култура и практически отсъства в бронзовата епоха. Обикновено се срещат изображения на домашни животни, но те са безлични; явно са използвани в голям брой при извършване на различни обреди, свързани с тяхното плодородие. По-реалистичните образи са изключение. Доста редки, но затова пък реалистично моделирани са някои диви животни. Преди всичко бих посочил единствената засега известна фигура на леопард от Балканите. Леопардът не е засвидетелстван в този регион и статуетката, намерена в долината на Места се тълкува като доказателство за презморски контакти на централнобалканската област с Анатолия в началото на VI хил. пр. Хр. Между намерените праисторически фигури са и такива на кози, мечка, бухал, глиган и др. Зооморфните съдове са явление на целия късен праисторически период. Възхищение предизвикват реалистичните раннеолитни изображения на куче и лъв, на орел и елен. В края на халколита се появяват керамични съдове с тяло на бик, но лицето на животното съдържа и антропоморфни черти. Причината за моделирането на този синкретичен образ явно е в това, че в представите на древните земеделци мъжкият партньор на богинята Майка се явява в две хипостази – бик и човек (човекът е племенния вожд-жрец). През късната бронзова епоха зооморфни съдове с черти на водоплаваща птица са използвани като погребални урни в некрополи с трупоиизгаряне – вероятно древните са считали, че душите на починалите са отлитали като птици.

Култовите масички са много интересен и малко изследван елемент на културата на неолита и халколита. Почти винаги са украсени от всички страни, понякога по ръба на резервоара са моделирани безлични антропоморфни образи, срещат се и масички с протоме на овен или козел. Култовите масички, наричани още жертвеници, се свързват с култа на богинята Майка – вероятно са използвани в обреди, свързани с плодородието в семейството.

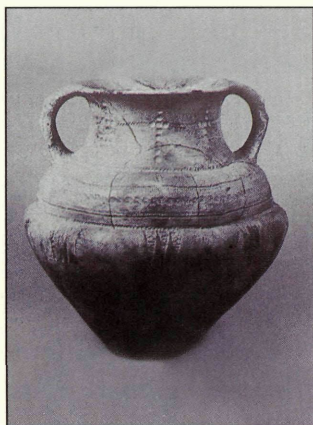
Пинтадерите са рядко срещани находки от неолита и халколита. Най-

вероятна е хипотезата, че те са били носени за плодородие, вероятно от жените – намирани са в женски гробове. На една раннеолитна пинтадера е представено съзвездиято Бик (вероятен небесен образ на бога Небе), а това е в унисон горната хипотеза. Къснохалколитната пинтадера от селищната могила Караново е с големи размери. Долната ѝ повърхност е покрита със знаци, които преди години бяха обявени за писменост. Тази хипотеза обаче не намери привърженици.

Амулетите се поддават сравнително лесно на интерпретиране. През ранния неолит те много често са изработвани от камък и представят земноводно животно – костенурка, змия, жаба. Тези животни вероятно са приемани за хипостази на богинята Майка и съответно амулетите, които ги изобразяват са носени за плодородие. Причината за установената в представите на древните връзка е цикличността в появяването и скриването на тези животни, чиято цикличност приблизително съвпада с цикъла на природата. През халколита често се срещат амулети, изработени от глина и покрити със знаци. По това време се появяват и златни амулети, които ще покажа след малко.

Роля в неолитната обредност за плодородие са имали и изработените от глина модели на житно зърно, които все още много специалисти приемат за тежести за прашка.

В края на моето изложение ще се спра на погребалните обичаи през късния праисторически период в днешните български земи. Както в почти всички съседни райони, основният начин на погребване на мъртвите през неолита и ранния халколит включва полагане на тялото в свита (хокерна) позиция наляво или на дясно в гробна яма в рамките на селището. Броят на установените при разкопки такива гробове е сравнително малък и поради това се появява изключително сложният въпрос: как и къде са погребвани всички останали починали хора? Заедно с хокерната поза, установени са и други позиции на тялото – т.нар. жабешка или хокер по гръб. В един случай от Западна България тялото е хвърлено в боклучна яма. Некрополите извън селището се появяват в самия край на неолита и то само в крайния североизточен район на България – Добруджа. Оставени са от носителите на една културна общност, която не принадлежи на средиземноморския кръг културни явления, а е свързана със Северното Причерноморие. Засега некрополи са установени само в Североизточна България и те се отнасят към късния неолит. Погребването е извършвано чрез трупополагане, предимно в хокерна позиция наляво или надясно, но значителен дял принадлежи и на погребаните в изпъната позиция по гръб. Особен случай са установените

Фиг 5. Погребален съд от късната
бронзова епоха

многобройни скелети в най-горните халколитни напластявания на селищната могила Юнаците в Тракия. Последното селище върху могилата явно е опожарено от нападатели, част от обитателите са изгорели и са затиснати от останките на къщите, други са погребани набързо в пространствата между изгорелите постройки при частично спазване на обредността.

През ранната бронзова епоха в Тракия продължава традицията на интрамуралното, т.е. вътреселищно погребване, но се явяват и некрополи с трупологане. Появява се и погребването с трупологане под малък могилен насип – този нов за региона погребален обичай, регистриран в Източна България, е донесен от степните мигранти. В някои случаи тялото на мъртвия е положено върху дървена кола с четири колелета. През късната бронзова епоха в Северозападна България и то главно по брега на Дунава се появяват големи некрополи с трупозгаряне – традиция, която продължава и през желязната епоха (фиг. 5).

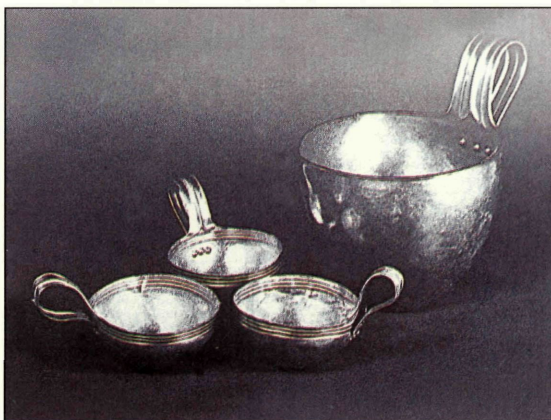
Преди 30 години света на специалистите – праисторици и на любителите на древността беше удивен от една сензация – откриването на къснохалколитния Варненски некропол. Причината е не самото откриване на некропол от това време, а в откриването на хиляди изумително произведени златни предмети. До тогава, а и досега Старият свят не познава такова богатство на едно място, датирано в последните векове на V хилядолетие пр. Хр., т.е. от преди близо 6500 години. Проучени са близо 300 гроба, около 80% от които с трупологане в хокерна поза или в изпънато положение по гръб. Голямата част от тях съдържат нормалния погребален инвентар и по изключение – дребни златни предмети. Друга група са гробовете с повече златни и медни предмети. Изключителен интерес предизвиква обаче гроб на мъж със значително количество златни украшения и медни сечива, с два керамични съда със златна боя, с лък със стрели и скиптър. Без съмнение в

Фиг 6. Погребение на Хвожд Х
жрец от Варна (меднокаменна
епоха)

този гроб е положен висш представител в социалната йерархия – вероятно племенинен вожд–жрец (фиг. 6). Останалите около 20% гробове са кенотафи. Предложени са многобройни интерпретации, от които аз ще представя само една. Според тази хипотеза гробовете–кенотафи са оставени от обредни действия за погребването на социалния статус на живи представители на висшето ниво на социалната йерархия, които след редица изпитания отново получават “мандат” за заеманото или за по–високо социално положение и съответно получават нови инsigнии. Това ще рече, че къснохалколитното общество все още не приема унаследяването на царската и жреческата власт. Кенотафите са различни по вид и по богатство и явно отразяват обреди, свързани с хора с различни рангове. Особен интерес предизвикват трите глинени маски със златни предмети по тях, моделирани на дъното на гробната яма. В някои случаи гробният инвентар повтаря характера и подреждането му като при реалните гробове. В последната група кенотафи знаците на социалния статус са поставени в торба и погребани. Като цяло кенотафите са най–богатите на гробен инвентар комплекси в некропола.

И тъй като говорих и показвах многобройни златни предмети, ще завърша с едно съкровище от късната бронзова епоха, някои от предметите в което показват близост с микенския културен кръг. Т.нар. Вълчитрънско съкровище е намерено е в централна Северна България, било е укрито или обредно заровено в яма (фиг. 7).

Фиг 7. Златни съдове от Вълчитрънското съкровище (късна бронзова епоха)